

УДК 281.9+323.35:351.853 (477.75)

В. В. КАЛІНОВСЬКИЙ**Архієпископ Інокентій (Борисов) –
організатор відновлення православних
святинь Криму**

Розглянуто внесок архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія (Борисова) у справу відновлення в Криму православних монастирів на місці раніше існуючих обителей. Цей проєкт ієрарха отримав назву «Російський Афон». Підкреслюється, що владика Інокентій у своїй церковно-адміністративній діяльності приділяв Кримському півострову особливу увагу. Визначено, що вже під час першого архієпископського візиту до Криму Інокентій відвідував руїни середньовічних храмів. Встановлено, що за дорученням ієрарха підготовча робота з відновлення святинь була проведена сімферопольським кафедральним протоієреєм М. К. Родіоновим. Документами, що сприяли реалізації проєкту «Російський Афон» стали прохання жителів Сімферополя, Бахчисарая та інших навколишніх місць про заснування скиту в Бахчисарайській Успенській скелі, а також підготовлена архієпископом Інокентієм «Записка про відновлення стародавніх святих місць по горах кримських». У них висловлювалися аргументи на користь ініціативи владики. Визначено, що підтримку проєкту надавали близькі знайомі преосвященного Інокентія – директор канцелярії обер-прокурора Святішого Синоду К. С. Сербинович і генерал-губернатор Новоросії М. С. Воронцов. Після дозволу Синоду 15 серпня 1850 р. відбулося урочисте відкриття скиту в Успенській скелі поблизу Бахчисарая. Першим настоятелем обителі став архімандрит Полікарп (Радкевич). Подальшими об'єктами відновлення стали кіновії в Херсонесі та Інкермані. При відновленні спостерігалось прагнення духовенства зберігати вигляд старожитностей у первозданному вигляді.

Ключові слова: архієпископ Інокентій (Борисов), «Російський Афон», церковна археологія, Херсонес.

Архієпископ Інокентій (Борисов) займає особливе місце в історії Російської православної церкви на Півдні України. Це був блискучий проповідник і організатор, невтомний керівник, який залишив по собі добру пам'ять в усіх епархіях, якими керував, мужній і діяльний пастир. Видатний історик Михайло Петрович Погодін назвав святителя «Великий громадянин руський» і «друг людства, який гаряче бажав йому скрізь закінченого успіху» [1].

Суспільний інтерес до особистості Інокентія виник ще під час життя владики та продовжився після його смерті. Видатному ієрархові присвятили біографічні роботи професор Санкт-Петербурзької духов-

ної академії Микола Іванович Барсов (1839–1889) [2], богослов Тимофій Іванович Буткевич (1854–1925) [3], історик М. Востоков [4]. Ці праці створені із залученням широкого корпусу джерел, в першу чергу, – листування святителя. У них поверхнево згадується про участь ієрарха в справі відтворення середньовічних обителів в Криму.

Важливою для розкриття питання є стаття авторитетного кримиознавця Арсенія Івановича Маркевича (1855–1942) «Кілька слів про діяльність в Тавриді Інокентія, архієпископа Херсонського і Таврійського», опублікована в 1901 р. на сторінках відразу двох видань – «Известий Таврической ученой архивной комиссии» і «Таврических епархиальных ведомостей» [5]. Сімферопольський вчений докладно розглянув роль архіпастиря у відтворенні в Криму монастирів на місці середньовічних обителів. Ним були охарактеризовані підготовчі заходи, освітлений хід робіт з відкриття духовних центрів і наведені відомості про нереалізовані плани Інокентія з розвитку на півострові церковної археології. Основним джерелом роботи А. І. Маркевича стали вже опубліковані до того часу біографічні матеріали про ієрарха, в першу чергу, підготовлені М. Востоковим [4].

Незаперечний пріоритет у дослідженні внеску православного духовенства в розвиток історичного кримиознавства належить доктору історичних наук, професору Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського Андрію Анатолійовичу Непомнящому. У 1992 р. з'явилася перша робота вченого щодо цієї проблеми, в якій обґрунтовано, що краєзнавча діяльність церковних ієрархів і священників була важливим фактором у загальному руслі історико-краєзнавчих досліджень регіону [6]. У подальших студіях з історії кримиознавства А. А. Непомнящим були досліджені історико-бібліографічний і пам'яткоохоронний аспекти роботи духовенства, визначено основні її напрямки: виявлення, опис та охорона пам'яток, пропаганда історико-археологічних знань, видання своїх наукових праць [7].

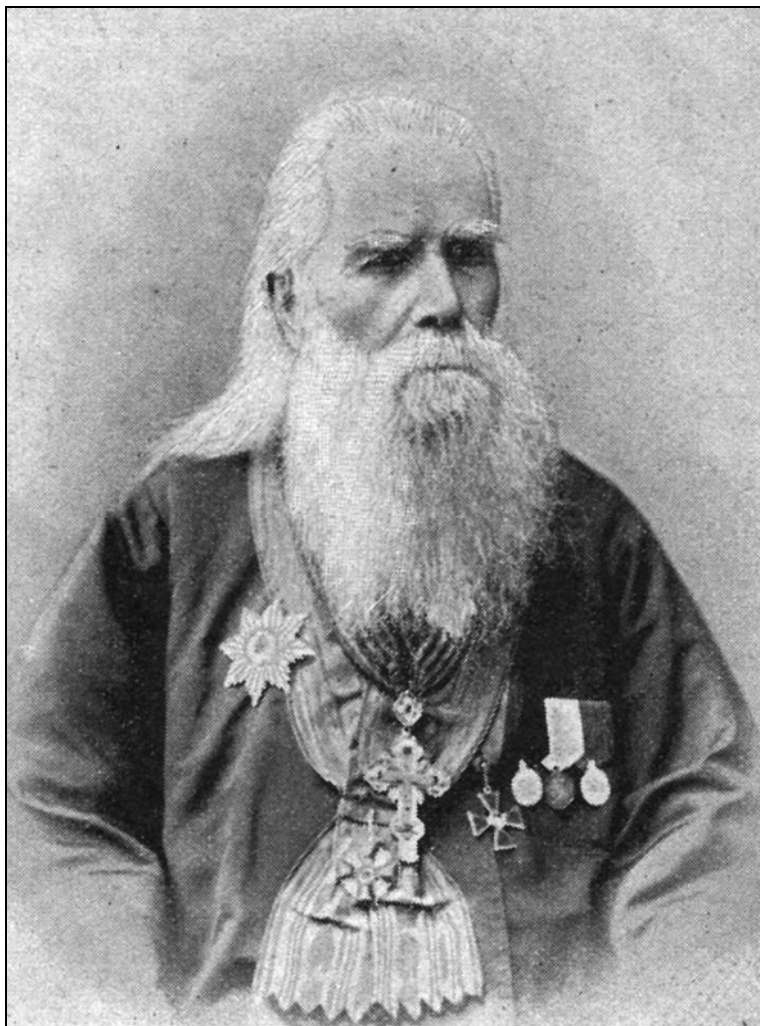
За височайшим повелінням, 24 лютого 1848 р. преосвященний Інокентій був переведений на Херсоно-Таврійську кафедру, яку займав до своєї смерті в 1857 р. Закономірно, що з цим призначенням Кримський півострів став об'єктом особливої уваги архієпископа. Сучасники так відгукувалися про велике значення Криму в житті Інокентія: «Це був предмет, з якого владики – вдома був, чи в Петербурзі – не спускав очей своїх. У інших місцях великої єпархії він був ледь одного разу в усі часи керування; в Криму ж нерідко в одне літо бував рази по два» [4, с. 682].

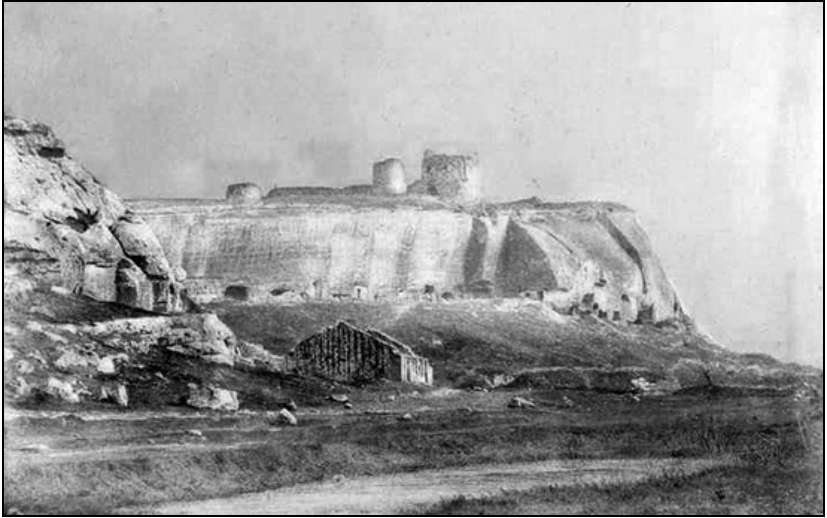
Архієпископ Інокентій (Борисов)

Архієпископ Гавриїл (Розанов)

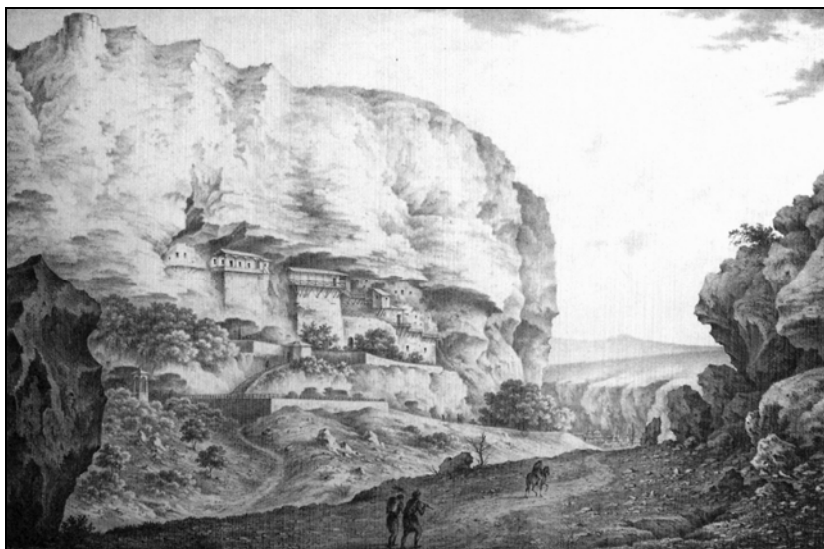
Протоіерей Арсеній Лебединцев

Інкерман під час Кримської війни

Петропавловський собор у Севастополі після Кримської війни

Успенський монастир біля Бахчисараю

Участь у роботі Святішого Синоду не дозволяла владиці постійно перебувати у своїй єпархії, проте вже в липні 1848 р. відправився до подорожі для ознайомлення з паствою і положенням у віреному йому церковному окрузі. Поїздка продовжувалася до вересня. Преосвящений Інокентій оглянув значну частину Новоросії, в тому числі і Крим. На півострові він закінчив розпочату його попередником архієпископом Гавриїлом (Розановим) справу реконструкції давньої церкви у селі Біясали Сімферопольського повіту (нині – Верхоріччя). Незважаючи на слабе здоров'я і труднощі переміщення по горах, владика відвідував руїни християнських храмів, що знаходилися там [5, с. 32].

Підготовча робота з відновлення середньовічних обителів в Криму почалася влітку 1849 р. Основна її частина була проведена сімферопольським протоієреєм, настоятелем Олександро-Невського собору Михайлом Кононовичем Родіоновим. 9 серпня 1849 р. М. К. Родіонов представив на розсуд і розпорядження преосвященного Інокентія рапорт, до якого додавалося прохання, складене мешканцями Сімферополя, Бахчисарая та інших навколишніх місць про заснування скиту в Бахчисарайській Успенській скелі і про відкриття на горах Кримських кіновій за зразком обителів, що існували на горі Афон у Греції [4,

с. 679]. У цьому документі з'являється словосполучення «Російський Афон», що стало назвою для проекту архієпископа Інокентія з відновлення середньовічних обителей.

Ще одним важливим матеріалом стала підготовлена владикою Інокентієм «Записка про відновлення стародавніх святих місць по горах кримських», схвалена Святішим Синодом і затверджена імператором. Там підкреслювалося, яке велике значення мало б відновлення обителей. Святитель наводив такі аргументи на користь свого задуму: 1. Цим була б підтримана, особливо в очах іновірців, честь віри християнської і самого уряду. 2. Збереглися б від кінцевого руйнування місця, з багатьох причин варті уваги всякого освіченої людини. 3. Утворилися б непримітно осереддя тихого благодійного дії віри християнської на татарське населення і, можливо, підготували б поступово зближення кримських мусульман з християнством. 4. Мандрівникам по Кримських горах приємно було б замість мертвих і безмовних руїн, що наводять смуток і зневіру, знаходити по місцях «пристановища священні», де разом із тілом міг відпочити та дух.

Оформлення паперів сповільнило ініціативи преосвященного Інокентія, але не зупинило їх. Думка про відкриття обителей не залишала архієпископа. У листі до редактора «Журнала Міністерства народного просвіщення» та директору канцелярії обер-прокурора Святішого Синоду Костянтина Степановича Сербиновича (1797–1874) від 29 серпня 1849 р. ієрарх писав: «Думаю побувати в Криму, щоб трохи краще оглянути місця, передбачувані до відновлення» [4, с. 682]. Там само архієпископ Інокентій зазначав: «Кримський Афон наш не залишається під спудом. З тиждень вже як отримане мною прохання від усього, можна сказати, Криму про відновлення тамтешніх святих місць. І тут (в Одесі. – В. К.) співчуття цій справі повне» [4, с. 682]. Архієпископ Херсонський і Таврійський вказував, що для успіху заходу залишається провести розмову з князем Михайлом Семеновичем Воронцовим. Також владика зазначив, що з фінансовим забезпеченням відновлення обителей не повинно виникнути проблем, оскільки вже з'явилися перші жертводавці. Головну перешкоду в реалізації своєї ідеї Інокентій бачив у пошуку людей, готових до пустинножителства. Проблемою залишалася також неможливість глави Херсоно-Таврійської єпархії постійно бути присутнім у ввіреному церковному окрузі.

Вже через місяць, 29 вересня 1849 р., ієрарх писав Костянтину Степановичу Сербиновичу про успішну зустріч з Новоросійським генерал-губернатором: «Під час перебування тут князя-намісника я мав

можливість детально переговорити з ним про все, потрібне для тутешнього краю. Він надав згоду на все йому запропоноване і обіцяв повне сприяння. Між іншим, йому вельми сподобався мій прожект кримський» [4, с. 682–683].

Щоб переконати Святіший Синод у тому, що думки про відтворення святинь поділяє православне населення Криму, владика Інокентій апелював до вищезгаданого прохання жителів населених пунктів». Архієпископом пропонувалося в першу чергу відновлювати ті місця, які найбільш шануються народом, і ті, які легше і швидше підняти з руїн [9].

4 травня 1850 р. Святіший Синод схвалив ці ініціативи, і дозвіл на відкриття обителів в Криму був отриманий [10]. 15 серпня 1850 р. при великому скупченні народу відбулося урочисте відкриття скиту в Успенській скелі поблизу Бахчисарая. Унаслідок малої кількості і тісноти келій було дозволено перебування там шести ченців. Першим настоятелем обителі став архімандрит Полікарп (Радкевич). Вибір саме цього служителя був не випадковий. Він довгий час був настоятелем Афіньської посольської церкви і не з чуток знав традиції духовних центрів Афона [11].

Відкриття Бахчисарайського Успенського скиту не зупинило діяльність архієпископа Інокентія в галузі відновлення святинь. У 1852 р. він звернувся з поданням до Святішого Синоду, де говорив про необхідність відкриття інших кіновій [12]. Для відновлення були запропоновані руїни древньої церкви в Херсонесі, де «стався початок осяння світлом віри православної всій Росії», і залишки двох малих церков у Інкерманській скелі. Для цього необхідно було вирішити питання про передачу землі в Херсонесі та Інкермані з Морського в Духовне відомство, що було зроблено після звернення обер-прокурора Святішого Синоду Миколи Олександровича Протасова до Морського міністра Олександра Сергійовича Меншикова [13]. Командувач Чорноморським флотом адмірал Михайло Петрович Лазарев не забарився виділити з Військово-морського відомства до єпархіального Херсонеський мис з його руїнами. Ця місцевість була доручена у ведення та спостереження протоієрея севастопольської Петропавловської церкви Арсенія Гавриловича Лебединцева, який у той час був благочинним церков Севастопольського округу. При прихильному розташуванні влади, за дорученням Арсенія, флотські команди огородили Херсонес з сухопутного боку, закравши проломи стародавньої міської стіни [14].

Нові масштабні задуми преосвященного Інокентія повинні були здійснитися в комплексі підготовчих заходів у відновлюваних кіновіях. Так, у Херсонесі пропонувалося: 1. Відновити на древньому фундаменті церкву, де, ймовірно, хрестився Володимир Великий. 2. Влаштувати при цій церкві келії на 12 чоловік братії і невеликий готель для притулку відвідувачів. 3. Ці об'єкти обнести ґратчастою огорожею з розведенням всередині неї саду та відновленням у ньому стародавньої, візантійських часів, цистерни. 4. Всю стародавню місцевість Херсонеса очистити від сміття і захистити, а потім по місцях засадити виноградником або лісовими деревами. Відповідно, в Інкермані було заплановано: 1. Оновити посічені в скелі два малих храми, з присвятою одного з них Св. Климента, а іншого – Св. Мартіну. 2. Над джерелом біля скелі влаштувати каплицю і оточити її садом. 3. У підшви скелі влаштувати приміщення для восьми осіб братії [15]. Про хід робіт архієпископу Херсонському і Таврійському повідомляли представники братії створюваних обителей. Монах Володимир у листі від 29 червня 1851 р. розповідав владиці про устрій кіновії в Херсонесі: була огорожена територія, зведені каплиця і хрест, а для в'їзду до церковного подвір'я поставлені дерев'яні ворота шириною 6,5 аршина. Служитель культу припускав, що ворота встановлені на тому місці, де вони були в давнину, оскільки вся нова стіна будувалася по лінії колишньої. Отже, ченцями вже в цей час проводилися господарські роботи, які робили неможливими повноцінні дослідження стін стародавнього міста. Також Володимир доповідав, що 26 червня 1851 р. Херсонес відвідав контр-адмірал Петро Маркович Вукотич, який оглянув руїни стародавнього храму і заявив, що після закінчення розчищення цієї споруди «підє правильне розкриття інших місць на кіновійній землі» [16].

Основна частина робіт з відновлення кримських святинь припала на 1852 р. У Херсонеській обителі ними завідував ієромонах Василь (Юдін), що став першим настоятелем кіновії. Він походив з донських козаків і здобув освіту на природничому факультеті Московського університету. Вже у зрілому віці в його житті відбулися значні зміни. Після трагічної загибелі дружини і дочок Василь (Юдін) прийняв постриг, після чого відправився в паломництво на Афон, звідки повернувся в сані ієромонаха У своїх численних листах до владики Інокентію ієромонах детально висвітлював всі проведені під його керівництвом заходи. Так, 25 квітня 1852 р. він повідомляв, що на території городища влаштовані сад, виноградник та бібліотека. Цікаво, що в якості адреси відправника в листі були вказані «Руїни Херсонеса».

Архієпископ Інокентій розпорядився при роботах з відновлення святинь в Херсонесі та Інкермані проявляти «більше уважності для можливого дотримання всього, що належить до старовини». Виняток склало оновлення живописом стін склепінь і стін печерних церков, оскільки неможливо було визначити, де яке зображення знаходилося раніше [17].

Повному відновленню кримських святинь завадили Кримська війна та смерть Інокентія у 1857 р. Тим не менше, діяльність владики є важливим прикладом уваги вищого духовенства до християнських старожитностей. Вона і сьогодні може бути зразком для співпраці духовних осіб зі світською владою та науковцями в питаннях охорони культурної спадщини. Завдяки невтомній діяльності керівника єпархії в Криму було відтворено систему середньовічних монастирів і закріплено традицію участі духовенства у справі опису, охорони та популяризації пам'яток.

Джерела та література

1. Погодин М. П. Кончина Иннокентия / М. П. Погодин // Венок на могилу высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Таврического. – М., 1867. – С. 63.
2. Барсов Н. И. Иннокентий : Иван Алексеевич Борисов / Н. И. Барсов // Русский биографический словарь. – СПб., 1897. – Т. : Ибак–Ключарев. – С. 110–115.
3. Буткевич Т. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский / Т. Буткевич. – СПб., 1887. – 422 с.
4. Востоков Н. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический, 1800–1857 / Н. М. Востоков // Русская старина. – 1878. – Т. 21. – С. 194–204 ; 547–572 ; 1878. – Т. 23. – С. 367–398 ; 1879. – Т. 24. – С. 651–708.
5. Маркевич А. И. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического / А. И. Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1901. – № 31. – С. 30–57 ; То же // Таврические епархиальные ведомости. – 1901. – № 1. – С. 26–43 ; № 2. – С. 95–111.
6. Непомнящий А. А. Внесок служителів культу в розвиток історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. А. Непомнящий // Релігійна традиція в духовному відродженні України : матер. Всеукр. наук. конф. / Полтавський держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1992. – С. 116.
7. Непомнящий А. А. Служители культа в развитии исторического краеведения Крыма : Историко-библиографический аспект / А. А. Непомнящий // Крымский архив. – 1999. – № 5. – С. 77–91 ; Непомнящий А. А. Церковное краеведение в Крыму и краеведческая библиография / А. А. Непомнящий // Рукописна та книжкова спадщина України : археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. / ІРНБУВ. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 123–147 ; Непомнящий А. А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму : друга половина XIX – початок XX ст. / А. А. Непомнящий // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 123–133 ;

Непомнящий А. А. Деятельность священнослужителей по изучению и охране памятников древности в Крыму (XIX – начало XX века) / А. А. Непомнящий // Церковные древности : сб. матер. III Межд. конф. «Церковная археология : литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения» (Севастополь, 2003). – Симферополь : Универсум, 2005. – С. 103–140.

8. Державний архів в Автономній Республіці Крим, ф. 118, оп. 1, д. 5780, арк. 2.
9. Записка о восстановлении древних святых мест по горам крымским // ИТУАК. – 1888. – № 5. – С. 87–97.
10. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 797, оп. 20, д. 44614, арк. 26–29.
11. Там само, арк. 47–50.
12. Там само, арк. 12.
13. Там само, арк. 10–11.
14. Державний архів міста Севастополь, ф. 19, оп. 1, д. 67, арк. 3.
15. РДІА, ф. 797, оп. 20, д. 44614, арк. 17.
16. Російська національна бібліотека, відділ рукописів, ф. 313, д. 37, арк. 14–15.
17. РДІА, ф. 797, оп. 20, д. 44614, арк. 113–116.

Калиновский В. В. Архиепископ Иннокентий (Борисов) – организатор восстановления православных святынь Крыма.

Рассмотрен вклад архиепископа Херсонского и Таврического Иннокентия (Борисова) в дело восстановления в Крыму православных монастырей на месте ранее существовавших обителей. Данный проект иерарха получил название «Русский Афон». Подчеркивается, что владыка Иннокентий в своей церковно-административной деятельности уделял Крымскому полуострову особое внимание. Определено, что уже во время первого архипастырского визита в Крым Иннокентий посещал руины средневековых храмов. Установлено, что по поручению иерарха подготовительная работа по восстановлению святынь была проведена симферопольским кафедральным протоиереем М. К. Родионовым. Документами, способствовавшими реализации проекта «Русский Афон» стали прошение жителей Симферополя, Бахчисарая и других окрестных мест об учреждении скита в Бахчисарайской Успенской скале, а также подготовленная архиепископом Иннокентием «Записка о восстановлении древних святых мест по горам крымским». В них высказывались доводы в пользу инициативы владыки. Определено, что поддержку проекту оказывали близкие знакомые преосвященного Иннокентия – директор канцелярии обер-прокурора Святейшего Синода К. С. Сербинович и генерал-губернатор Новороссии М. С. Воронцов. После разрешения Синода 15 августа 1850 г. состоялось торжественное открытие скита в Успенской скале близ Бахчисарая. Первым настоятелем обители стал архимандрит Поликарп (Радкевич). Дальнейшими объектами восстановления стали кинонии в Херсонесе и Инкермане. При восстановлении наблюдалось стремление духовенства сохранять облик древностей в первозданном виде.

Ключевые слова: архиепископ Иннокентий (Борисов), «Русский Афон», церковная археология, Херсонес.

Kalinovskiy V. V. Archbishop Innocent (Borisov) – organizer of the restoration of Orthodox shrines of the Crimea.

The article is devoted to the contribution of the Archbishop of Kherson and Taurida Innocent (Borisov) to the restoration of Orthodox monasteries in the Crimea on the place of pre-existing monasteries. This project by hierarch was called «Russian Athos». It is emphasized that Bishop Innocent in his church administration has paid special attention to the Crimean peninsula. Determined, that already during the first Episcopal visit to Crimea Innocent visited the ruins of medieval temples. It is established that on behalf of the hierarch of the preparatory work for the restoration of sacred sites was conducted by Simferopol cathedral M. K. Rodionov. Documents that contributed to the project «Russian Athos» became petition residents of Simferopol, Bakhchisaray and other neighboring places on the establishment of the monastery in Bakhchisaray Assumption rock, and prepared by Archbishop Innocent «Note for the restoration of the ancient holy sites on the Crimean mountains». They expressed the arguments in favor of the initiative ruler. Determined that the project is supported by close friends of Bishop Innocent – Director of the Office of the Procurator of the Holy Synod K. S. Serbinovich and Governor-General of Novorossia M. S. Vorontsov. After the resolution of the Synod of August 15, 1850 was the grand opening of the Assumption Skit in the rock near Bakhchisaray. The first abbot of the monastery was Archimandrite Polycarp (Radkevych). Further objects of recovery began Kin in Chersoneses and Inkerman. When restoring the observed tendency of the clergy to maintain appearance of antiquities in its original form.

Key words: Archbishop Innocent (Borisov), «Russian Athos», church archeology, Chersoneses.

Подано до друку: 15.05.2013 р.